

Büyük Selçuklu Devleti'nin İzinde Müsamaha ve Mülk: Türkiye Selçuklularının Gayrimüslim Politikaları

Muammer ULUTÜRK

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya, Türkiye,
m.uluturk@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri	ÖZ
Makale Geçmişi Geliş: 07.07.2025 Kabul: 30.10.2025 Yayın: 31.10.2025 Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları Gayrimüslimler Zımmî Müsamaha Pragmatizm	Bu çalışma, Türkiye Selçuklu Devleti'nin XI. yüzyıl sonlarından XIV. yüzyıl başlarına kadar Anadolu'daki gayrimüslim topluluklarla kurduğu ilişkileri başta dinî olmak üzere hukukî, ekonomik ve sosyo-kültürel yönleriyle çok boyutlu biçimde ele almaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin gayrimüslimlere yönelik politikalarının yalnızca "hoşgörü" kavramıyla açıklanamayacak kadar çok katmanlı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Selçuklu yönetimi, İslam hukukunun zımmî statüsünü temel almakla birlikte, bu ilkeyi dönemin siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullarına göre esnek biçimde uygulamıştır. Böylece gayrimüslim topluluklara (Rum, Ermeni, Süryanî ve Yahudiler) can ve mal güvenliği, inanç özgürlüğü, ibadet hakkı, hukukî özerklik ve ekonomik faaliyet serbestliği tanınmıştır. Selçukluların yaklaşımı, ideolojik bir eşitlik anlayışından ziyade toplumsal barışı ve üretkenliği önceleyen pragmatik bir yönetim anlayışına dayanmaktadır. Rumlar ticaret ve zanaatta, Ermeniler ve Süryaniler sanat ve tarımda, Yahudiler ise finans ve ticaret alanında aktif rol oynamıştır. Bu çok yönlü entegrasyon, Anadolu'da istikrarlı bir sosyo-ekonomik düzenin kurulmasını sağlamıştır. Öte yandan mutasavvıfların farklı din mensuplarıyla kurduğu entelektüel ve insani ilişkiler, bu müsamahanın toplumsal hayattaki yansımalarını göstermiştir. Selçuklu dönemi, din farklılıklarının çatışma unsuru olmaktan çıkıp karşılıklı saygı, anlayış ve iş birliği temelinde bir arada yaşama kültürüne dönüştüğü, böylece Anadolu'nun çokkültürlü kimliğine kalıcı bir derinlik ve uyum kazandırdığı bir dönem olarak öne çıkmıştır.

In the Footsteps of the Great Seljuk Empire: Tolerance and Property: The Nonmuslim Policies of the Seljuks of Turkey

Article Info	ABSTRACT
Article History Received: 07.07.2025 Accepted: 30.10.2025 Published: 31.10.2025 Keywords: Seljuks of Türkiye Non-Muslims Dhimmi Tolerance Pragmatism	This study examines, from a multidimensional perspective, the relations established by the Seljuk State of Türkiye with non-Muslim communities in Anatolia from the late 11th to the early 14th century, focusing primarily on religious aspects as well as legal, economic, and socio-cultural dimensions. It is observed that the Seljuk State of Türkiye's policies toward non-Muslims possessed a multilayered structure that cannot be explained solely through the concept of "tolerance." While the Seljuk administration was based on the Islamic legal principle of dhimmi status, it implemented this principle flexibly in accordance with the political, economic, and social conditions of the period. Thus, non-Muslim communities (Greeks, Armenians, Syriacs, and Jews) were granted security of life and property, freedom of belief and worship, legal autonomy, and freedom of economic activity. The Seljuks' approach was based not on an ideological notion of equality but on a pragmatic understanding of governance that prioritized social harmony and productivity. Greeks played active roles in trade and crafts, Armenians and Syriacs in art and agriculture, and Jews in finance and commerce. This multidimensional integration contributed to the establishment of a stable socio-economic order in Anatolia. Moreover, the intellectual and human interactions of Sufi figures with members of different faiths reflected the social manifestations of this tolerance. The Seljuk period thus emerged as an era in which religious differences ceased to be sources of conflict and transformed into a culture of coexistence founded on mutual respect, understanding, and cooperation, thereby endowing Anatolia's multicultural identity with lasting depth and harmony.

Atıf/Citation: Ulutürk, Muammer. "Büyük Selçuklu Devleti'nin İzinde Müsamaha ve Mülk: Türkiye Selçuklularının Gayrimüslim Politikaları". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* Özel Sayı (Ekim 2025), 46-64. <https://doi.org/10.47702/sema.2025.47>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Anadolu, sahip olduğu stratejik konum sayesinde tarih boyunca pek çok medeniyetin, kültürün ve inanç sisteminin buluşma noktası olmuş, Doğu ile Batı arasında doğal bir geçiş alanı işlevi görmüştür. XI. yüzyılın sonlarından itibaren Türkmen kitlelerinin bu topraklara gelişi ve ardından Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, bölgenin demografik, kültürel ve siyasi yapısı köklü bir dönüşüme uğramıştır. Selçuklu egemenliği altına giren Anadolu, daha önce Bizans İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü ve büyük ölçüde Rum, Ermeni, Süryani ve nüfus itibarıyla çok olmasa da Yahudi nüfusun yaşadığı bir coğrafyaydı. Bu durum, yeni kurulan Türk-İslam devletinin, fethedilen bu geniş ve çeşitlilik arz eden nüfusla nasıl bir ilişki kuracağı sorunsalını beraberinde getirmiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yaklaşık 250 yıl süren varlığı boyunca gayrimüslim tebaasıyla olan ilişkilerini çok boyutlu bir perspektiften ele almayı amaçladığımız bu çalışmada, tarih yazımında sıklıkla “Selçuklu müsamahası/hosgörüsü” kavramıyla özetlenen ilişkinin, ardındaki temel dinamikleri, somut uygulamaları ve zaman zaman dile getirilen eleştirel boyutlarını incelemek, konunun problematiğini oluşturmaktadır. Zira “hosgörü” terimi, modern Batı değerleriyle özdeşleşmiş bir kavram olup, Orta Çağ İslam devletlerindeki karmaşık çok dinli yönetim pratiklerini tam olarak yansıtmaktan uzak kalabilmektedir. Bu nedenle, Selçuklu politikalarını, İslami hukuk prensiplerinin (zımmî statüsü), ekonomik gerekliliklerin ve idari pragmatizmin bir bileşimi olarak ele almak gerekmektedir. Türkiye Selçuklularının gayrimüslimlere tanıdığı hakları ve sağladığı kolaylıkları (dinî özgürlük, can ve mal güvenliği, hukuki otonomi) ortaya koyarken, bu hoşgörü algısının sınırlılıklarını ve gayrimüslimler üzerindeki etkilerini de göz ardı etmemek lazımdır. Bu bakımdan çalışmada Türkiye Selçuklu Devleti'nin gayrimüslim topluluklara yönelik politikalarının gerçekten bir hoşgörü modeline mi dayandığını, yoksa daha çok İslâm hukuku, ekonomik zorunluluklar ve idari pragmatizmin bir bileşimi olarak mı ortaya çıktığını sorgulamak, aynı zamanda bu hoşgörünün kapsamını, sınırlarını ve pratikteki yansımalarını eleştirel bir bakışla ortaya koymak hedeflenmiştir. Öte yandan bu çalışmanın ortaya çıkışındaki gerekçeden bir diğeri tarih yazımına katkı ihtiyacıdır. Türkiye Selçukluları dönemi, Anadolu'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin en canlı ve belirleyici biçimde yaşandığı bir tarihsel kesittir. Bu nedenle çalışma, Selçuklu dönemindeki gayrimüslim politikalarına dair daha bütüncül ve eleştirel bir perspektif sunmayı hedeflemektedir. Başka bir gerekçe de modern kavramların tarihsel eleştirisidir. Günümüzde sıklıkla kullanılan “hosgörü”, “çok kültürlülük” veya “birlikte yaşam” gibi kavramlar, Orta Çağ İslam toplumlarının kendine özgü dinamiklerini açıklamada yetersiz kalabilmektedir. Bu bağlamda makale, modern değerler perspektifiyle değil, dönemin kendi siyasal, toplumsal ve ekonomik gerçeklikleri içinde şekillenen yönetim anlayışlarını irdelemektedir. Buna ilaveten çalışmada tarihî analiz ve karşılaştırmalı yöntem esas alınmıştır. Öncelikle İslam hukukunun zımmî statüsüne dair teorik çerçeveye başvurulmuş, ardından Türkiye Selçuklu Devleti'nin gayrimüslimlere yönelik uygulamaları tarihi kaynaklar, vakfiyeler, seyyah anlatıları ve yerel kronikler ışığında incelenmiştir.

Hititlerden sonra Orta Anadolu'da ortaya çıkan en etkili siyasal yapılardan biri, Büyük Selçuklu mirasını Anadolu'da devam ettiren Türkiye Selçuklu Devleti olmuştur. Bu özelliğiyle, önceki medeniyetlerin kültürel birikimini devralan ve yaşatan, aynı zamanda kendine özgü nitelikler taşıyan bir Anadolu devleti kimliği kazanmıştır.¹ Böyle olunca sadece Türkiye Selçuklu tarihine değil, aynı zamanda İslam Medeniyetinin çok kültürlü ve çok dinli toplumları yönetme deneyimlerine dair literatüre de katkı sağlamak önem arz etmektedir. Öte yandan gayrimüslim topluluklarla ilişkilerin

¹ Semra Ögel, *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi* (İstanbul: Akbank Yayınları, 1994), 9.

istisnasız olumlu olduğu da söylenemez. Özellikle fetihlerin ilk evrelerinde yaşanan şiddet olayları, nüfus hareketliliği, ekonomik yüklerin artışı ve bazı yerel yöneticilerin sert uygulamaları, zaman zaman gayrimüslim gruplar ile Selçuklu merkezi arasında gerginliklere yol açmıştır. Ayrıca Batı merkezli tarih yazımında sıkça vurgulanan “ikinci sınıf vatandaşlık” vurgusunun, dönem bağlamı gözetiilmeden yapılan aşırı genellemelerle bugünün değerlerini geçmişe giydirmeye çalıştığı da unutulmamalıdır.

1. Türkiye Selçuklularının Müsamaha Politikası ve Gayrimüslimlerin Statüsü

Tarihi sürece bakıldığında, II. Basileios'un 1025'teki ölümünden sonra Bizans İmparatorluğu, 1081'e kadar süren bir gerileme dönemi yaşamıştır. Bu durum Bizans tarihi açısından siyasi, askerî ve idari istikrarın yavaş yavaş sarsılmaya başladığı bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.² Bu süreçte sınırlar daralmış, feodal aristokrasi güçlenmiş ve küçük toprak sahipleri arazilerini kaybederek yarı-köle haline gelmiştir. Vergi sistemindeki bozulmalar ve aristokratların vergi muafiyetiyle zenginleşmesi, devleti zayıflatmış, ayrıca ordunun sistematik olarak küçültülmesi ve ücretli askerlere bağımlılığın artması savunma gücünü ciddi şekilde sarsarak ülkeyi fakirleştirmiştir. Tüm bu faktörler, Bizans'ın kötü yönetimiyle birleşince, yerel halkın Anadolu'yu fetheden Türklere karşı çıkmak yerine, fethin hızlanmasına yardımcı olduğu görülmektedir.³ Bu duruma tarihçilerin kahir ekseriyetinin katıldığı, onayladığı kaynaklarca sabittir. Örneğin son derece merhametli, cömert, halkına babacan bir yaklaşımla davranan ve özellikle Hristiyanlara karşı hoşgörölü ve koruyucu bir tutum sergileyen Melikşah gibi, Anadolu'nun fatihi Kutalmış oğlu Sultan Süleyman Şah ile Dânişmend Gazi ve diğer fetih beyleri hakkında aktarılan övgü dolu ifadeler, Türk müsamahasını görmezden gelen kimi Batılı tarihçilerin öne sürdüğü iddiaları çürütmek için yeterlidir.⁴ Abû'l-Farac Tarihi'nde, Maraş bölgesine dair olaylar aktarılırken, Türklerin fethettikleri şehirlerde yerli halka karşı sergiledikleri adil ve hoşgörölü tutum özellikle vurgulanmaktadır. Eserde bu duruma ilişkin şu ifadeler yer almaktadır: “Türkler geldikleri zaman şehirde kalan Hristiyanlara iyi muamele ettiler ve kaçtıktan sonra geri dönen Ermenilerin evlerini, bağlarını ve tarlalarını kendilerine verdiler.” Bu anlatım, dönemin Türk emirlerinin fetih sonrası uygulamalarında din veya etnik kökene dayalı bir ayrımcılıktan ziyade adalet, merhamet ve mülki haklara saygı esasını benimsediklerini göstermektedir. Bu durum Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin gayrimüslim unsurlar açısından da nispeten güvenli ve müsamahalı bir ortam sunduğuna dair tarihsel bir kanıt niteliğindedir.⁵ Anna Komnena, İmparatorun Türklere barış ve itaat şartlarını görüşürken, Türklerin Hristiyanlara karşı saldırılarına son vermeleri hâlinde kendilerine lütuf ve onurlandırmalar bahşedileceğini belirtir. Bu pasaj Türk-Bizans ilişkilerinde karşılıklı uzlaşma arayışına işaret eder.⁶ Hristiyan nüfusun yoğun olduğu bölgelerde huzur ve güven ortamı sağlanmış, bu yönetim anlayışı gayrimüslim toplulukların yaşamını doğrudan etkilemiştir. Sultan I. Melikşah ve Sultan Kılıç Arslan'ın vefatları sonrası, gayrimüslim halkın bu vefatlar karşısında duyduğu derin üzüntü, bu yönetim sisteminin toplumsal etkilerini gösteren önemli örneklerdendir.⁷ Urfalı Mateos, “herkesin babası sayılan ve bütün insanlara karşı merhametli ve iyi niyetli bir zat olan büyük sultan

² Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 2.

³ Azize Aktaş Yasa, “Anadolu Selçukluları Döneminde Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri”, *Erdem* 8/23 (1996), 423.

⁴ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi* (İstanbul: Akşam Matbaası, 1934), 1/86.

⁵ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1950), 2/395.

⁶ Anna Komnena, *Alexiad – Malazgirt'in Sonrası: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi*, çev. Bilge Umar (İstanbul, 1996), 496-498.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi* (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972), 125.

Melikşah öldü. Bağdat şehrinde, Semerkant sultanının kızı olan karısı tarafından ihanete uğradı. Melikşah'ın ölümü, bütün dünyayı derin bir matem içine düşürdü"⁸ diye yazar.

XI. yüzyılda, Türk yerleşiminden önce Anadolu'nun etnik yapısı oldukça çeşitlilik göstermekteydi. Bölgede Helenleşmiş yerli halkların yanı sıra Rumlar (Ortodoks Hristiyanlar), Ermeniler (Gregoryen Hristiyanlar), Süryanîler (Kadim Süryani Kilisesi'ne mensup Hristiyanlar), Gürcüler ve az da olsa Yahudiler yaşamaktaydı. Kapadokya ve Kilikya, Grek dilinin doğudaki sınır hattını oluşturmaktaydı. Bu etnik çeşitlilik, Anadolu'nun dinî yapısına da doğrudan yansımıştı. Ortodoks Hristiyanlık, başta Helenleşmiş topluluklar ve Gürcüler arasında yaygınken, Ermeniler ve Süryanîler, kendi etnik kimliklerini yansıtan ayrı kilise yapıları ve inanç gelenekleri geliştirmişlerdi.⁹ Bu Hristiyanlar, çoğunlukla Ortodoks Rumlar ve Gregoryen Ermenilerin yanı sıra, Yakubi, Nesturi, Keldani, Süryani gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun heterodoks kiliselerine bağlıydılar.¹⁰ Zamanla etnik-dinî gruplar arasında Ortodoksluk dışındaki bağımsız "heretik" kiliseler ortaya çıktı. Eski Yunan ve Helenistik fikirlerin tesiriyle doğan Yakubilik ve Nasturilik gibi ayrılıkçı mezhepler, Bizans yönetimi tarafından sapkınlıkla mahkûm edilmiştir. Bizans, Ortodoks mezhebini güçlendirmek için zorlayıcı tedbirler almış ancak bu politika başarısız olup Anadolu'da dinî çatışmalara yol açmıştır. Türkler XI. yüzyılda Anadolu'ya geldiklerinde bölgeyi böyle karışık bir dinî ortamda buldular¹¹ ve burada büyük çoğunluğunu Rumların, yani Bizanslıların oluşturduğu bir halkla karşılaştılar.¹²

XI. ile XIII. yüzyıllar arasında Anadolu'nun büyük bölümünde Müslümanlar egemen olsa da, Hristiyanlık -özellikle Rumlar ve Ermeniler aracılığıyla-bölgenin dinî yapısı içinde önemli bir konuma sahipti.¹³ Selçuklu sultanlarının, diğer başka ülkelerde görülmeyen şekilde gayrimüslim tebaa ile yakından ilgilenip haklarını koruduğu ve onlara, Bizans hâkimiyeti altındayken bile sahip olmadıkları yaşam imkânları sunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Türk yöneticiler, toplumsal düzeni koruyabilmek adına bu gayrimüslim tebaayı himaye etmenin gerekliliğini çok iyi kavramışlardı. Büyük çoğunluğu konargöçer olan Türk nüfusunun yeni topraklardaki hayatına uyum sağlaması ve üretici bir duruma geçmesi için mevcut düzenin bozulmaması şarttı. Özellikle ekonomik ve sosyal yapının korunması buna bağlıydı.¹⁴

Türkiye Selçuklularının hâkimiyet kurduğu bölgelerde nüfusun büyük kısmını Türkler oluştururken, Rum, Ermeni ve Süryanîler azınlık konumundaydı. Selçuklular, daha evvelki Türk devletlerinde gördüğümüz gibi farklı din mensuplarına karşı oldukça hoşgörülü bir yaklaşım benimsediler. Türkiye Selçukluları ve Beylikler döneminde gayrimüslimlerin giyim kuşamlarına yönelik olarak devlet ya da sultanlar tarafından bir müdahale söz konusu olmadığı, meslek seçimi ve gündelik yaşamdaki davranışları bakımından ise oldukça geniş bir serbestiye sahip oldukları anlaşılmaktadır.¹⁵ Türkler, kısa sürede bölgenin yeni sakinleri oldular. İlk çatışmalar sona erip Türkler yerleştikten sonra, her iki taraf da birbirlerinin varlığını kabul etti ve ne Türkler Hristiyanları ne de Hristiyanlar Türkleri bölgeden çıkarmaya çalıştı. Zamanla dilleri, dinleri ve kültürleri üzerinden karşılıklı tanıma ve öğrenme süreci başladı. Bu süreç hem kentlerde hem de özellikle köylerde aynı

⁸ Mateos Urfalı, *Vekâyinâme*, çev. Hrant D. Andreasyan (Türk Tarih Kurumu, 1987), 178.

⁹ Selim Karakaş, *Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.-XIII. Yüzyıllar)* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 111.

¹⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Orta Çağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 28.

¹¹ Ocak, *İslam'ın Ayak İzleri*, 274.

¹² Ahmed Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri II*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973), 2/12.

¹³ Muhammet Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/7 (2012), 171.

¹⁴ Ocak, *İslam'ın Ayak İzleri*, 164.

¹⁵ Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler", 173.

anda ilerledi. Kentli ve köylü Türkler ile Rumlar, Ermeniler, Süryaniler ve diğerleri, çarşıda, düğünlerde ve dinî bayramlarda bir arada yaşamının gerekliliğini ve faydalarını hızla kavradılar. Buna mukabil göçebe Türkmenler, ne Müslüman kentlilere ne de Hristiyanlara yakın durdu.¹⁶

Türkiye Selçuklularının kuruluş süreciyle birlikte, Bizans'ta süregelen siyasi ve toplumsal buhranların yol açtığı huzursuzluklar neticesinde, Ermeni, Süryani ve Gürcü gibi farklı etnik kökenlere mensup yerel topluluklar, Süleyman Şah'ın yönetim anlayışını benimsemişlerdir. Bununla birlikte, büyük toprak sahiplerinin himayesinde adeta esaret altında yaşayan köylüler, Selçuklu devletinin benimsediği mirî toprak sistemi sayesinde hem özgürlüklerine kavuşmuş hem de toprak sahibi olma imkânı bulmuşlardır.¹⁷ Cahen'in "XII. yüzyılın totaliter düşünce kalıplarına alışkın zihinler için, XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu'daki gazilerin inanç ve davranışlarının, İslam dünyasının başka hiçbir bölgesinde rastlanmayan ölçüde bir dinî hoşgörüyle nasıl uyum içinde var olabildiğini ve nasıl bir bütünlük oluşturduğunu kavramak oldukça zordur"¹⁸ ifadesi Türkiye Selçuklularının gayrimüslim unsurlara müsamaha siyasetinin isabetli tespitlerinden biridir. Köprülü'nün tespitiyle de, gerek Selçuklu sultanları gerekse İlhanlı yönetiminde olduğu gibi Anadolu'daki Selçuklu yönetimi dinî fanatizmden tamamen uzak bir anlayışa sahipti. İslam hukukunun teokratik bir yapıyı öngörmesine rağmen, hiçbir zaman teokratik bir karakter taşımamış, teorik değil ama pratikte, devleti ve kendi çıkarlarını her şeyin üzerinde tutan bir yönetim anlayışı benimsemiştir.¹⁹

İslam hukukuna göre "Ehl-i Kitap" (Kitap Ehli) olarak kabul edilen Hristiyanlar ve Yahudiler²⁰, Müslüman yönetim altında "zimmî" (zimmet ehli) statüsüne sahipti. Türkiye Selçuklu Devleti, İslam hukukunun zimmî kavramına dayalı bir politika benimsemiştir. Zimmîler, Müslüman topraklarında yaşayan, İslam devletinin koruması altındaki gayrimüslim tebaadır. Bu statü, Yahudiler ve Hristiyanlar gibi Ehl-i Kitap mensuplarına tanınmıştır. Bu durum onların can ve mal güvenliklerinin garanti altına alınmasını, dinî ibadetlerini serbestçe yerine getirebilmelerini sağlıyor, karşılığında ise "cizye" adı verilen bir vergi ödemelerini gerektiriyordu. Bu vergi, askerlik hizmetinden muaf olmalarının bir karşılığı olarak da görülebilirdi. III. Gıyâseddin Keyhusrev'in tahta geçmesiyle Moğollar tarafından Anadolu'da dört vergi türünün toplanmaya başlandığı görülmektedir. Bunlardan biri "yivit" adı verilen bir tür cizyedir.²¹ Müslümanların Yahudi ve Hristiyanlara olumlu yaklaşımı ile İslam hukukunun bu gruplara tanıdığı haklar, onların İslam topraklarında huzur içinde yaşamalarını sağlamıştır. Özellikle ticaret ve zanaatla uğraşan gayrimüslimler, bu sayede daha geniş imkânlar kavuşmuş, hatta bazı İslam ülkelerinde, sahip oldukları haklar kimi Müslümanların şikâyetlerine yol açacak düzeye ulaşmıştır.²² Türkiye Selçuklu sultanları, gayrimüslimleri mümkün olduğunca rahat bırakarak, diğer İslam ülkelerindeki gibi zimmî hukukunu sert uygulamamış ve onların sorunsuz yaşamaları için uyum sağlayıcı politikalar -Osmanlı döneminde istimalet olarak adlandırılan-benimsemişlerdi.²³ Bazı gayrimüslimlerin devlette belirli idari görevlerde bulundukları görülmüştür. Türkiye Selçuklu Devleti, devşirme sistemiyle yetiştirilen gayrimüslim çocuklarını devlet yönetiminde kilit pozisyonlara getirerek önemli görevler vermiş, özellikle finansal veya

¹⁶ Ocak, *İslam'ın Ayak İzleri*, 178.

¹⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 88.

¹⁸ Claude Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran (İstanbul: e Yayınları, 1979), 204.

¹⁹ Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 58.

²⁰ Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 10/516.

²¹ İbrahim Güneş, "Türkiye Selçukluları'nın Malî Düzeni Hakkında Bir Değerlendirme", *Mukaddime* 15/2 (27 Kasım 2024), 320.

²² Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 248.

²³ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 280.

diplomatik konularda onların uzmanlıklarından faydalanılmıştır.²⁴ Burada tasavvufi zümrenin etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Örneğin Kalenderî, Haydarî derviş ve şeyhleri ile Abdalân-ı Rûm ve Bektaşiler gibi heterodoks tarikat mensupları, XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla ve sonrasına dek Anadolu ve Rumeli'de gittikleri yerlerde birçok ihtidaya sebep olmuşlardır. Bu ihtidaların özellikle gayrimüslim köylerinde ve bazı papazlar ile rahipler arasında gerçekleştiği, muhtemelen de Ortodoks Kilisesi mensuplarından çok, bu kilisenin baskısına uğrayan heterodoks din adamları arasında yaşandığı anlaşılmaktadır.²⁵ Türkiye Selçuklularının gayrimüslimlere uyguladığı siyasetin temellerini ve izlerini Büyük Selçuklu Devleti'nin müsamahakâr yönetim anlayışında ve Türkistan'da doğan tasavvufi zümrenin din ve millet ayırt etmeyen yaklaşımında bulmak gereklidir.

Aşağıdaki sıralama, Türkiye Selçukluları ile en yoğun ilişki içinde bulunan ve nüfusça en kalabalık olan gayrimüslim topluluktan başlayarak, en azına doğru yapılmıştır.

a. Türkiye Selçuklularının Rumlarla İlişkileri

Türkiye Selçuklularının egemen olduğu coğrafyanın büyük bir kısmı, Bizans İmparatorluğu'ndan ele geçirilmiş topraklar olduğu için, bu bölgelerde yoğun bir Rum nüfusu yaşıyordu. Özellikle Karadeniz ve Ege kıyıları ile Kayseri, Sivas ve Konya gibi yerlerde önemli Rum cemaatleri bulunuyordu. Rumlar, kendi kiliseleri, ruhban sınıfı ve kültürel yapılarını Selçuklu idaresi altında da büyük ölçüde koruyabilmiş, ticaret, zanaat ve tarım gibi alanlarda aktif rol oynamışlardır.²⁶ Anadolu'nun kırsal kesimindeki Rum nüfusun büyük çoğunluğu tarımla uğraşmaya devam etmiştir. Topraklarını işlemelerine izin verilmiş ve ürettikleri ürünler üzerinden vergilendirilmişlerdir. Bu durum, Selçuklu Devleti'nin temel ekonomik kaynaklarından olan tarımsal üretimin sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahipti. Örneğin, I. Gıyâseddin Keyhusrev, 1196 yılında Menderes Vadisi'ne düzenlediği seferin ardından, buradan getirdiği Rum köylülerden oluşan geniş bir topluluğu Akşehir çevresine yerleştirerek onlara toprak, araç-gereç temin etmiş ve uzun süre vergi muafiyeti tanımıştır.²⁷

Şehirlerde yaşayan Rumlar, Selçuklu ekonomisinde ticaret ve zanaat alanlarında vazgeçilmez bir rol oynamışlardır. Özellikle deniz ticareti (Karadeniz ve Akdeniz limanları üzerinden) ve kervan ticaretinde aktiflerdi. Dokumacılık, madencilik, taş işçiliği ve metal işleme gibi zanaatlarda Rum ustaların bilgi ve becerileri Selçuklu üretim hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Antalya, Sinop, Alanya gibi liman şehirleri ile Konya, Kayseri, Sivas gibi iç ticaret merkezlerinde Rum tüccarlar ve zanaatkârlar önemli bir ekonomik canlılık yaratmışlardır. Selçuklu kervansarayları, Rum tüccarların da yoğunlukla kullandığı ticaret ağının önemli duraklarıydı.²⁸ I. Gıyâseddin Keyhusrev döneminde Frankların idaresine geçen Antalya'da yönetimden memnun olmayan Rumların ticari kaygılar sebebiyle sultanla birlik olup Franklara karşı savaşmaları dikkat çekicidir.²⁹ Böylece Antalya'nın ikinci defa fethinde Rumların faydası olmuştur. Türkiye Selçukluları döneminde gayrimüslimlerin kişisel hakları tanınmış, özellikle Rumlar kilise örgütlerini sürdürmüş ve İstanbul Patriği ile ilişkilerini korumuşlardır. Selçuklu sultanları ise kilise ve manastırları ziyaret ederek bu kurumlara çeşitli

²⁴ Ergin Ayan, "Türkiye Selçukluları'nda Köle Emirler (I) 'Mübârizeddin Çavlı'", *Karadeniz (Black Sea-Çernoye More) Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2010), 126.

²⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Bazı Menakıbnamelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidarlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları* 02/02 (1981), 41.

²⁶ Abu'l-Farac - Doğrul, *Abu'l-Farac Tarihi II*, 2/488; Yasa, "Anadolu Selçukluları Döneminde Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri", 426; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 253; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran (Ankara: Onur Yayınları, 1988), 170.

²⁷ Ocak, *İslam'ın Ayak İzleri*, 165.

²⁸ Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 86.

²⁹ Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, 2/488.

ihşanlarda bulunmuşlardır.³⁰ İbn Battuta'ya göre Antalya'nın yerli halkı olan Rumlar, ayrı bir mahallede yaşamaktaydı ve onların bulunduğu bu yerleşim alanı da surlarla çevriliydi.³¹

XII. yüzyılda Anadolu'daki Rumların büyük kısmının Türkçe konuştukları, Rumca bilmedikleri için eserlerini Yunan harfleriyle fakat Türkçe olarak kaleme aldıkları, hatta bazı bölgelerde dinî ayinlerini bile Türkçe gerçekleştirdikleri bilinmektedir.³² Türkiye Selçuklu sultanları ve özellikle Mevlânâ'nın çevresi, geniş bir dinî hoşgörü anlayışıyla resim ve heykel sanatına olumsuz bakmaktan uzaktı. Örneğin, Mevlânâ'nın portreleri, Aynu'd-Devle ile Kalüyan adındaki iki Rum müridi tarafından hazırlanıp kendisine takdim edilmekteydi.³³

Rumlar devletin bürokratik kademelerinde yer almışlardır. Örneğin Rum kökenli olan Celâleddin Karatay, I. Alâeddin Keykubad döneminden başlayarak II. Gıyâseddin Keyhusrev, I. İzzeddin Keykâvus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın saltanat yıllarında görev yapmış, devlete sunduğu çeşitli hizmetlerin yanı sıra inşa ettirdiği tarihi yapılarla da kalıcı bir miras bırakmıştır.³⁴ Hatta düşünce planında Eflâtun'un felsefesi ve Hristiyanlığın öğretilerine dayalı olarak soyut anlamlar kazanan Celâleddin Karatay'ın görüşleri, Hristiyanlar tarafından da kabul edilmiştir.³⁵ Onun gibi haklarında neredeyse bilgi bulunmayan ancak Rum olduğu anlaşılan Aynüddeve ile Türkiye Selçukluları döneminin mimarı sayılan Kâlûyân da önemli isimlerdendir.³⁶ Bunun yanı sıra, Türkiye Selçuklu Devleti'ne gelin olarak katılan Rum prensesler melike ünvanı taşımaktaydı. Bu prenseslerden bazıları, siyasi gelişmeler doğrultusunda evlilikler gerçekleştirmiş olup, yaşamlarına dair bilgiler ancak sınırlı kaynaklarla aktarılabilmektedir. Melike İzabella ile Mavrozomes'in kızı Melike Hatun, bu duruma örnek gösterilebilir. Melikeler, evlilikleri süresince din değiştirmeye zorlanmamış ve kendi inançlarını özgürce yaşama imkânına sahip olmuşlardır.³⁷ Türkiye Selçuklu sultanlarının yabancı kadınlarla evlenmelerinden önce veya sonra onları din değiştirmeye zorladıklarına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Hatta bazıları kutsal eşyalarını ve papazlarını bile beraberinde getirmiştir. Saray yaşamı içinde İslam kültürünü tanıyan kadınların çoğu isteyerek Müslüman olmuş, bazıları ise eski inançlarını korumuştur. Bunlardan dindarlıkları ve hayırseverlikleriyle öne çıkanlar da olmuştur.³⁸ Gordlevski bu evliliklerle ilgili olumsuz cümleler sarf etse de bu durumun sultanlar nezdinde dinî hoşgörü sağladığını ifade eder.³⁹ I. Gıyâseddin Keyhusrev, gayrimüslim unsurların da Selçuklu yönetiminde görev almasını sağlayarak, onları devlete bağlı kılmayı ve Selçuklu Devleti'ni kendi devletleri olarak görmelerini hedeflemiştir. Bu siyasetin ilk aşaması olarak, kayınpederi Manuel Mavrozomes'e Denizli, Honaz ve Menderes Nehri çevresindeki bölgelerin yönetimini devretmiş, ayrıca İran destan geleneğinden alınan şah ünvanlarını kullanarak Anadolu'daki çeşitli topluluklara yönelik kapsayıcı bir politika benimsemiştir.⁴⁰ Bizans toprak aristokrasisi tarafından baskı gören Rum köylüler ile Rumlaştırma ve Ortodokslastırma politikalarına maruz kalan Ermeniler, Türklere yakınlık

³⁰ Türkmen, "Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası", 3/130.

³¹ İbn Battuta, *İbn Batuta Seyahatnamesi I*, 1/403.

³² Türkmen, "Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası", 3/130.

³³ Yaşar Bedirhan - Zeki Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012), 198.

³⁴ Ahmed Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973), 1/47.

³⁵ Zehra Odaş, "Emir Celâleddin Karatay ve Karatay Medresesi", *Konya Kitabı XVIII-Konya Vakıfları* (Konya: Konya Ticaret Odası, 2021), 1/66.

³⁶ Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, 1/70.

³⁷ Kübra Duman - Muhittin Kapanşahin, "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Rum Kökenli Melikeler", *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları dergisi* 2/1 (24 Mart 2023), 1.

³⁸ İsmail Çiftcioğlu, "Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikleri", *Journal of World of Turks* 5/1 (2013), 22.

³⁹ Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, 334.

⁴⁰ Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 139, 205.

göstermiş ve hatta onlara destek vermişlerdir. Ayrıca Selçuklular, geniş toprak sistemiyle bu mağdur köylülere toprak tahsis etmiş ve dinî inançlarına müdahalede bulunmamışlardır.⁴¹

Mevlânâ'nın insaniyet anlayışı, din, mezhep ve etnik köken ayrımı gözetmeyen evrensel bir kimlik taşımaktadır. Sultan III. Keyhusrev döneminin önde gelen isimlerinden Cemüdîn'in, "her peygamber kendi ümmetini sever, ancak Mevlânâ'yı tüm dinlerin ve devletlerin mensupları sever" ifadesi, özellikle Türklerin ve Selçuklu yöneticilerinin hoşgörülü tutumunu yansıtmaktadır. Mevlânâ, Rum, Ermeni, Yahudi gibi Türk olmayan ve Müslüman olmayan topluluklar için de büyük bir çekim merkezi olmuş, bu durum, vefatından sonra Türkiye Selçuklu topraklarında İslam, Hristiyanlık ve diğer inançlara mensup halk arasında derin bir yas ve üzüntüye yol açmıştır.⁴² Eflakî, bir Rum keşişinin, Mevlânâ'yı ekmeğe benzeterek, "kimse ekmeğe ihtiyacı yokmuş gibi davranamaz. Ekmekten kaçan hiçbir aç görmüş müydünüz? Onun kim olduğunu nasıl bilebilirsiniz?" demesi üzerine etrafında bulunanların sessiz kalıp hiçbir şey söylemediğini" rivayet eder.⁴³

Orta Çağ Hristiyanlığının Anadolu'daki en önemli dinî merkezlerinden biri manastırlar olmuştur. Örneğin, Konya'da bulunan St. Chariton Manastırı'nın (Ak Manastır) Mevlânâ tarafından sık sık ziyaret edildiği bilinmektedir.⁴⁴ Burası Mevlânâ'nın bazı kerametlerinin gerçekleştiği yer olarak da bilinmektedir. XIX. ve XX. yüzyıllarda, manastır kompleksinin içinde üç kilise ve küçük bir cami bulunmaktaydı. Manastırda yaşayan Hristiyanlar arasında, caminin Aziz Chariton'un Mevlânâ'nın oğlunu manastır çevresindeki tepelerde ölümcül bir düşüşten kurtarması üzerine Müslümanlar tarafından onun onuruna inşa edildiğine dair bir efsane anlatılmaktadır. Mevlânâ ve tarikat mensupları, Hristiyan rahipler, keşişler ve Yahudi hahamlarla sık sık temas kurar ve dinî tartışmalara girerlerdi. Hem Mevlânâ hem de ardılları, bu manastırının bilgili başrahibiyle yakın dostluk içindeydiler ve sıkça bu manastıra çekilerek keşişlerle birlikte tefekkür eder, sohbet ederlerdi.⁴⁵ Mevlana özelinde Müslümanlarla gayrimüslümler arasındaki müsamaha ve saygı Eflakî'nin birçok rivayetine yansımıştır. Bunlardan birine göre, adı geçen manastırın başpapazı, ileri yaşta, bilgili ve çevre bölgelerden dinî ilim öğrenmek isteyenlerin başvurduğu saygın bir din adamıdır. Anlattığına göre, Mevlânâ bir gün bu manastıra gelmiş, soğuk suyun bulunduğu mağaranın içine girerek yedi gün yedi gece boyunca orada kalmıştır. Dışarı çıktığında hiçbir fiziksel değişiklik göstermemiştir. Başpapaz, Mevlânâ'nın bu hali karşısında hayranlığını dile getirerek, İsa'nın sıfatları ve peygamberlerin nefis terbiyesi hakkındaki kutsal metinlerde okuduğu üstünlüklerin Mevlânâ'da fazlasıyla bulunduğunu yeminle ifade etmiştir.⁴⁶ Başka bir rivayette de St. Chariton Manastırı'nda yaşayan yaşlı ve bilgili bir rahip, Mevlânâ'ya derin bir saygı duymaktadır. Mevlânâ'yı tanıyıp tanımadığı sorulduğunda, onun pek çok kerametini ve mucizesini gördüğünü, İncil'de okuduğu peygamberlerin özelliklerini Mevlânâ'da fazlasıyla bulduğunu ve bu nedenle ona gönülden bağlandığını ifade eder ve Mevlânâ'nın bir ziyaretinde kırk gün boyunca bir hücrede inzivaya çekildiğini de anlatır.⁴⁷ Yine Eflakî'ye göre, bir grup rahip ve papaz Mevlânâ'ya rastladığında, dostları onlara karşı tiksintiyle yaklaşır. Ancak Mevlânâ, bu kişilerin dünyadaki en cömert insanlar olduğunu söyler. Çünkü onlar hem insanlara teslimiyet, temizlik ve ibadet gibi dinî değerleri kazandırmış, hem de ahirette cennetin nimetlerinden mahrum kalmışlardı. Mevlânâ burada Tanrı'nın inayeti onların

⁴¹ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 294.

⁴² Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 169.

⁴³ Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri II*, 2/61.

⁴⁴ Türkmen, "Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası", 3/135.

⁴⁵ Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, 387.

⁴⁶ Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, 1/308.

⁴⁷ Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, 1/488.

üzerine doğduğunda yüzlerinin aydınlanacağını ve arınacağını ifade eder.⁴⁸ Diğer yandan, bu manastırın iç kapısında bulunan ve II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu Sultan Mesud adına yazılmış olan '...Yüce Sultanımız Mesud Keykavus döneminde restore edilip zenginleştirilmiştir...' ifadesi, dinî hoşgörünün anlamlı bir örneğini teşkil etmektedir.⁴⁹ Bu örnekler Türkiye Selçukluların müsamaha politikası sayesinde Rumların dinî ve kültürel varlığını sürdürmesine imkân tanıdığını göstermektedir.

b. Türkiye Selçuklularının ve Ermenilerle İlişkileri

Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yoğunlaşan Ermeni toplulukları, Selçuklu fethinden önce de bölgede önemli bir nüfusa sahipti. Selçuklular, Ermenilere de belirli bir müsamaha politikası izlemiş, onların kilise ve cemaat yaşamlarına genellikle müdahale etmemiştir. Ermeniler zanaat, ticaret ve tarım gibi alanlarda önemli roller üstlenmişlerdir. Ani, Kars, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerde önemli Ermeni yerleşimleri bulunuyordu.⁵⁰ Selçukluların Anadolu'ya egemen olmadan önce, Bizans yönetimi kendi mezhebi dışındaki Hristiyan gruplara, özellikle Monofizit inancını benimseyen Ermenilere karşı baskıcı uygulamalar gerçekleştirdiğine değinmiştik. Bu durum nedeniyle, Türklerin gelişinden önce Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki Ermeni ve Gürcü prenslikleriyle Bizans arasında ciddi çatışmalar yaşanmıştır. II. Basil döneminde, Tiflis, Kars ve Van çevresindeki Ermeni, Gürcü ve Abaza prenslikleri bölgeden zorla sürülmüş ve bu gelişme Ermeni toplumunda büyük tepkiyle karşılanmıştır. Ermeni tarihçi Matthieu de Bizans'ın bu politikasını sert sözlerle eleştirmiştir.⁵¹ Bizans idarecileri, özellikle Gregoryan Ermenileri ve Süryanileri "sapık inançlı topluluklar" olarak görmüş ve bu nedenle onlara karşı hoşgörüsüz, baskıcı ve son derece bağnaz bir tutum sergilemiştir.⁵² Türkler, Anadolu'yu fethetmeye başladıktan sonra, Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki Ermeni topluluklarına karşı müsamahalı bir yaklaşım göstermişlerdir. Diğer Hristiyan gruplarda olduğu gibi, adaletli ve müsamahakâr Türk yönetimi, Ermenilerin de Türklere karşı yakınlık beslemesine zemin hazırlamıştır. Töreleri gereği, egemenlikleri altındaki tüm gayrimüslimlere dinî özgürlük tanıyan Türkler, bu toplulukların inançlarını serbestçe yaşamalarına imkân vermiş, hatta bu konuda koruyucu tedbirler almışlardır.⁵³

Ermeniler, Selçuklu hâkimiyetindeki şehirlerde kendilerine tanınan özgürlük ve huzur ortamından faydalanarak, inanç ve kültürlerini hiçbir baskı görmeden güven içinde sürdürebilmişlerdir. Bazı Selçuklu şehirlerinde kendilerine ait kiliseler, pazar yerleri (Ermeni Pazarı), hanlar (Ermeni hanı), meyhaneler ve çeşitli taşınmaz mallara sahip olmuşlardır. Türklerle aralarında etnik ya da dinî farklılıklardan kaynaklanan ciddi bir çatışma yaşanmamış, bu duruma dair istisna sayılabilecek bir olay dahi kaydedilmemiştir.⁵⁴ Çukurova'ya hâkim olmak isteyen topluluklardan biri de, Anadolu'daki yer değişimi sürecinde bölgeye gelen Ermeniler olmuştur. Ermenilerin yalnızca iskânla sınırlı kalmayıp, bölgenin stratejik konumu ve kaynaklarını göz önünde bulundurarak burada hâkimiyet kurma girişiminde bulundukları anlaşılmaktadır.⁵⁵ Şehirlerde yaşayan Ermeniler,

⁴⁸ Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, 1/55.

⁴⁹ Altunsoy, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*, 101.

⁵⁰ A.S.C. Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 28; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi I*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945), 1/312; Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi I* (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts.), 19; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 291; İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 1/2 (21 Kasım 2012), 71; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi*, 1/55.

⁵¹ Urfalı - Andreasyan, *Vekâyinâme*; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 293.

⁵² Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 503.

⁵³ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 294.

⁵⁴ Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, 507.

⁵⁵ Yasemin Aktaş, "Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri", *Avrasya Uluslararası*

dokumacılık, madencilik, metal işlemeciliği ve taş işçiliği gibi çeşitli zanaatlarda ustalıklarıyla tanınıyorlardı. Ermeni zanaatkârların becerileri, Selçuklu şehirlerinin ekonomik canlılığına ve mimarisine önemli katkılar sağlamıştır. Kırsal bölgelerdeki Ermeni nüfus, tarımla uğraşmaya devam etmiş ve bölgenin temel gıda üretimine katkıda bulunmuştur. Dokumacılığın ihracattaki önemine bakıldığında, Ermenilerle Çukurova şehirlerine yerleşen Latin tüccarların, zamanla bu mesleği öğrenerek ekonomik kazanç elde etme ve ticarete aktif bir rol alma çabası içinde oldukları görülmektedir.⁵⁶

Selçuklu idaresinde Ermeniler de diğer gayrimüslimler gibi zımmî statüsüne tabi tutulmuşlardır. Bu statü, onlara can, mal ve dinî özgürlük güvenceleri sunarken, karşılığında “cizye” ödeme yükümlülüğü getirmiş ve askerlik hizmetinden muafiyet sağlamıştır. Ancak buna rağmen Ermenilerin sadakatsizlikleri mevzu bahisdir. Antakya'nın Haçlılar tarafından kuşatılıp işgal edildiği yaklaşık sekiz aylık süreçte Haçlılara en büyük desteği vermeleri Kilikya'daki Ermeni liderlerin, iase, yiyecek ve mühimmat sağlayarak kuşatma boyunca Haçlı ordusunu desteklemeleri gıda ihtiyaçlarını karşılamaları bir vakıadır. Bu durum daha önce Türk yönetimi altında hoşgörü gören bu grupların, Türklere karşı sergilediği tutumlar ciddi bir sadakatsizlik olarak değerlendirilmiştir.⁵⁷

1214 yılında Sinop'u fetheden Sultan I. İzzeddin Keykâvus, şehirde Selçuklu askerî, idari ve dinî teşkilatını kurarak çeşitli atamalar gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda, Hristiyan tüccarlarla olumlu ilişkiler geliştirebileceğini dikkate alarak, şehrin valiliğini Ermeni asıllı Hetum adlı bir kişiye vermiştir. Benzer şekilde Sultan I. Alâeddin Keykubad da, liyakatini dikkate alarak Sinop'ta kurulan Selçuklu donanmasının başına Ermeni asıllı Hayton'u getirmiştir. Selçuklu sultanları, her iki Ermeni'ye de görev verirken, onların etnik kökeni ya da dinî inançlarından ziyade, idari beceri ve yetkinliklerini esas almışlardır.⁵⁸

Türkiye Selçuklu Devleti, Bizans, Gürcistan, Ermeni prenslikleri ve Haçlılarla yoğun diplomatik temaslar içinde bulunmuş, zaman zaman askerî müdahalelerde bulunurken, çoğu kez diplomatik yollarla ilişkileri şekillendirmiştir. Bu çabalar kapsamında, özellikle Bizans, Gürcü ve Haçlı hanedanlarından prenseslerle yapılan evlilikler önemli birer siyaset aracı olmuştur. Ancak Selçuklu sultanlarının eşleri arasında Ermeni kökenli kadınların yer almaması, Ermenilerin diplomatik denkleme etkili bir aktör olarak görülmediğine işaret etmektedir.⁵⁹ Turan, her ne kadar görüşüne katılmasa da, P. Wittek'e göre Anadolu'nun fetih hareketlerine yerli halk, özellikle Ermeniler aktif biçimde katılmıştır. Hudut gazileri, yerli unsurlarla evlilikler ve ihtidalar sonucunda yeni bir etnik kimlik oluşturmuş, Anadolu'da Bizans'ın yerini yalnızca Müslüman bir dış görünüm almış, derin bir dönüşüm yaşanmamıştır. Selçuklu döneminde de benzer biçimde, evlilikler ve ihtidalarla bu kültürel ve etnik kaynaşma sürmüştür.⁶⁰ Öte yandan, Süryani Mihail'in aktardığına göre, 1115 yılında Keysun'da yaşanan deprem sonrası yıkılan kiliselerin yerine, piskoposun desteğiyle yenilerinin inşa edilmesine izin verilmiş, ayrıca Artuklu ailesinden Mardin Emiri Timurtaş da birçok kilisenin yapımını bizzat üstlenmiştir.⁶¹

Ermenilerin Mevlânâ ile yakın ilişkiler kurduğu Eflakî'nin verdiği bilgiler üzerinden görülmektedir. Onun bildirdiğine göre, bir gün Taniel adında bir Ermeni kasabı Mevlânâ'ya rastlar ve

Araştırmalar Dergisi 11/36 (20 Eylül 2023), 433.

⁵⁶ Aktaş, “Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri”, 425.

⁵⁷ Gökhan, “Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler”, 79.

⁵⁸ Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, 506.

⁵⁹ Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, 205.

⁶⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 44.

⁶¹ Altunsoy, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*, 102.

onun önünde yedi kez baş eğer. Mevlânâ da ona karşılık baş eğer.⁶² Eflakî'nin anlattığı başka bir hikâyede, bir grup Ermeni'nin ihtidası konu edilir: Mahallede yürürken, bir meyhanenin kapısından Mevlânâ'nın kutsal kulağına rebab sesi ulaşır. Bir süre durup sesin kaynağına doğru yönelir, ardından sevinçle bağırıp naralar atar. Bunun üzerine tüm halk dışarı çıkar ve Mevlânâ'nın ayaklarına kapanır. Mevlânâ, üzerindeki tüm giysilerini bu gruba verir. Söylenene göre, bu topluluğun tamamı Ermeni'dir. Medreseye geldiklerinin ikinci günü, samimi bir şekilde toplanarak Müslümanlığı kabul eder ve onun müridi olarak sema törenleri düzenlerler.⁶³ Bu örnekler Türkiye Selçukluları döneminde Ermenilerin tam anlamıyla bir inanç özgürlüğü ortamında yaşadıklarını gösterir. Bu çerçevede, diğer gayrimüslim topluluklar gibi Ermeniler de tek tanrılı bir dine mensup olmaları nedeniyle kendi statüleri doğrultusunda muamele görmüş ve dinî özgürlüklerinden etkin biçimde yararlanmışlardır.⁶⁴

c. Türkiye Selçuklularının Süryanîlerle İlişkileri

Süryanîler, Pavlus'un etkisiyle oluşan inanç çizgisini benimseyen ve ekümenik Antakya Patrikhanesi'ne bağlı olan, günümüzde de bu patrikhaneyi temsil etmeye devam eden Hristiyanlığın en eski cemaatlerinden biridir.⁶⁵ Bizans döneminde uğradıkları baskıların ardından, Kraliçe Theodora'nın sergilediği dinî hoşgörü sayesinde Süryani din adamı Yakub Bord'ono, Antakya'daki Süryani Kilisesi'ni yeniden yapılandırmıştır. Kurucusunun adını taşıyan bu mezhep, tarihsel kaynaklarda Yakubîler olarak anılmakta, cemaati ve kilisesi Yakubi-Süryani ya da Süryani Kadim Kilisesi adlarıyla da bilinmektedir. Antakya'nın Selçuklular tarafından fethedilmesinin ardından, Yakubîler bu yeni yönetimin sağladığı dinî serbestlikten de yararlanmışlardır.⁶⁶ Ermenilerden sonra Bizans'ın zulüm ve baskısına uğrayan Süryanîler, Kadıköy Konsili kararlarını tanımadıkları için Anadolu, Suriye ve Filistin'de ağır baskılara maruz kalmışlardır. Bu nedenle birçok Süryani Antakya'ya sığınmış, bölge kısa sürede güçlenerek bir misyon merkezine dönüşmüştür. Bizans'ın zayıflaması ve Türklerin Suriye'deki fetihleri Süryanîlere rahatlık sağlamış, Antakya'daki Süryanîler zenginleşmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Bizanslılar 1054'te baskılarını artırmış, hatta patriklerinin emriyle Süryanîlerin İncil'ini yaktırmışlardır.⁶⁷

Mardin, Diyarbakır, Urfa gibi şehirlerde ve kısmen Malatya ve Kayseri civarında Süryanî cemaatleri yaşamaktaydı. Selçuklu yönetimi altında diğer Hristiyan topluluklar gibi onlar da dinî özgürlüklere sahip olmuşlar, kendi kiliselerinde ibadetlerini sürdürmüşlerdir.⁶⁸ Süryanîler, yaşadıkları bölgelerde genellikle tarımla uğraşmış, ancak aynı zamanda zanaat ve ticaret alanlarında da önemli roller üstlenmişlerdir. Özellikle taş işçiliği, dokumacılık ve gümüş işlemeciliği gibi zanaatlarda Süryanî ustalar tanınmıştır. Süryanî tüccarlar, Doğu Anadolu'daki ticaret yolları üzerinde aktif olmuş, özellikle tarım ürünleri ve el sanatları ürünlerinin ticaretini yapmışlardır. Selçukluların ticareti teşvik eden genel politikası, Süryanî tüccarların da faydalandığı bir ortam yaratmıştır. Adı geçen şehirlerde

⁶² Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, 1/208.

⁶³ Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, 1/445.

⁶⁴ Mehmet Ersan, *Türkiye Selçukluları Zamanında Ermeniler* (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 229.

⁶⁵ Mehmet Çelik, "Süryanîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 38/175.

⁶⁶ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 296.

⁶⁷ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 296.

⁶⁸ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi*, 1/68; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 152; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 134; Yasa, "Anadolu Selçukluları Döneminde Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri", 423; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 295; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (London: University of California Press, 1971), 17; Nazlı Altunsoy, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler* (Kırklareli Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 84.

Süryanîler, Müslümanlar ve diğer Hristiyan topluluklarla birlikte yaşamış, çarşılarında ve pazarlarda kültürel ve ekonomik etkileşimde bulunmuşlardır. Öte yandan Selçuklu döneminde kervansaraylar, transit ticaretin yanı sıra sosyal yardımlaşma hizmetleri sunarak, toplumun farklı kesimlerine yönelik geniş bir destek ağı oluşturmuştur.⁶⁹

Türk fetihlerinin öncesinde Anadolu'da Malatya'nın ayrı bir yeri vardı ve şehir, Süryanîlerin egemenliği altında önemli bir kültür merkezi konumundaydı. Dânişmendli hükümdarı Melik Ahmed Gümüştegin Dânişmend Gazi, şehri Süryanîlerin elinden almıştı. Süryanîler burada Yunan bilim ve felsefesini uzun yıllar boyunca doğuda aslına bağlı kalarak aktaran köklü bir topluluk olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁷⁰ O dönemde Malatya'da yaşayan halkın büyük çoğunluğunu Ermeniler ve Süryanîler oluşturuyordu. Ancak şehrin yöneticisi “Grek mezhebine bağlı bir Ermeni olan Gabriel”⁷¹, bu topluluklara karşı sert ve baskıcı bir idare uyguluyordu. 1095 yılında I. Kılıç Arslan'ın Malatya'yı kuşattığı sırada, Gabriel, Ermeni ve Süryanîlerin Türk tarafına geçme niyetinde olduklarını düşünerek bazı Süryanî papazların öldürülmesini emredince bu olay şehirde ciddi karışıklıklara neden olmuş, Ermeni ve Süryanîlere ait mallara ise el konulmuştur.⁷² Kılıç Arslan, şehrin teslimini sağlamak amacıyla vezirini Süryanî patriği aracılığıyla girişimde bulunmakla görevlendirmesine rağmen patriğin Gabriel nezdindeki bu teşebbüsü olumsuz karşılandı. Bu durum karşısında kuşatmanın sürdürülmesi ve şehrin savaş yoluyla ele geçirilmesi kaçınılmaz hale geldi.⁷³ Şehir nihayet Gabriel'e kızan iki askeri tarafından Türklere teslim edildi. Dânişmend Gazi, bir kişinin bile öldürülmesine izin vermemiş, tüm halkı kendi tebaası olarak görerek evlerine göndermiş ve kendi memleketinden buğday, inek ve diğer ihtiyaç malzemelerini temin ettirerek halka dağıtmıştır. Onun döneminde Malatya, pek çok nimet ve refaha kavuşmuştur.⁷⁴

Süryanî tarihçiler, eserlerinde Bizanslılara karşı Türkleri bir kurtarıcı olarak gördüklerini sıklıkla dile getirmişlerdir. Süryanîler de diğer gayrimüslim unsurlar gibi Süleyman Şah'ın idaresinden hoşnut olarak onu desteklemişlerdir.⁷⁵ Bizans Kilisesi'nin baskısından kurtulan Rum olmayan Hristiyanlar, genellikle Türk hâkimiyeti altında yaşamaktan memnuniyet duymuşlardır. Nitekim Süryanî Mihail gibi dönemin din adamları ve tarihçileri, Selçuklu sultanlarının bu müsamahasını eserlerinde övgüyle dile getirmişlerdir.⁷⁶ Türkler, Anadolu'ya geldiklerinden itibaren Süryanîlerle olumlu ilişkiler geliştirmişlerdir. O dönemde Bizans İmparatorluğu, özellikle “İsa'daki cevherler” meselesi nedeniyle Ermenilere ve Süryanîlere sürekli baskı uygulaması, Süryanîlerin Türk yönetimini Bizans'a tercih etmelerinde etkili olmuş olmalıdır.⁷⁷ Süryanî Mihail'in bildirdiğine göre Halep hükümdarı, Türkiye Selçuklu Sultanı'na karşı bir ittifak kurmak amacıyla Ermeni Kralı'na çeşitli vaatlerde bulunmuştur. Ancak Ermeni Kralı, kardeşim diye hitap ettiği Sultan I. İzzeddin Keykâvus'u bu tekliften haberdar ederek, ona karşı herhangi bir kötülük beslemediğini açıkça ifade etmiştir.⁷⁸

⁶⁹ Mustafa Akkuş - Burak Çelik, “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Dönemi Konya Vakıfları”, *Konya Kitabı XVIII-Konya Vakıfları* (Konya: Konya Ticaret Odası, 2021), 1/40.

⁷⁰ Mikail Bayram, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasi Boyutları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (1994), 83.

⁷¹ Urfalı, *Vekâinâme*, 187.

⁷² Muzaffer Sağlık, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşuna Dair Meseleler* (Ankara: Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 146.

⁷³ Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 131.

⁷⁴ Süryanî Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vekainâmesi (1042-1195) II*, çev. H. D. Andreasyan (Türk Tarih Kurumu'nda basılmamış çeviri, 1944), 48; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, 2/342.

⁷⁵ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 291.

⁷⁶ Urfalı - Andreasyan, *Vekâinâme*, 231; Süryanî Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vekainâmesi (1042-1195) II*, 263-264; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 161.

⁷⁷ Türkmen, “Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası”, 3/129.

⁷⁸ Süryanî Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vekainâmesi (1042-1195) II*, 297-298; Türkmen, “Selçukluların

Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden sonra Malatya'da Nasturî Hristiyan olan Süryani bilginlerle Müslüman bilginler arasında karşılıklı saygıya dayalı yapıcı bir diyalog vardı. Malatya Süryani Patriği Mihael'in aktardığına göre, II. Kılıç Arslan bu bilginleri huzurunda toplamış ve aralarında geçen ilmi tartışmaları bizzat takip etmiştir.⁷⁹ Tarihî kaynaklar, Kılıç Arslan'ın halkına bir baba şefkatiyle davrandığını ve Hristiyan tebaasına büyük bir hoşgörü gösterdiğini belirtir. Kılıç Arslan 1181'de Malatya'ya geldiğinde Hristiyan liderlerle dostane ilişkiler kurmuş, Süryani patriğe mektup, asa ve altın göndermiştir. Patriği haç ve İncil'le kabul edeceğini bildirmiş, onu saygıyla karşılayıp kucaklamış, dinî konularda sohbet etmiş ve manastırını vergiden muaf tutmuştur. Bu yaklaşımıyla hem düşünce özgürlüğüne verdiği önemi göstermiş hem de Hristiyan toplumun saygısını kazanmıştır.⁸⁰ II. Kılıç Arslan'ın torunu Alâeddin Keykubad da atasının izinden giderek Malatya'da bir Süryanî tabiple dostluk kurmuştur. Onun döneminde özellikle Moğol zulmünden kaçan bilginler ve sanatkârlar, Anadolu'yu emniyetli bir yer olarak görüp buraya yerleşmişlerdir.⁸¹ Malatya'daki Barsauma Manastırı, Selçuklu döneminde de önemli bir Süryanî kültür merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Suriye ve Mezopotamya'dan Hristiyan ziyaretçilerin geldiği manastırda 300 keşiş yaşamaktaydı. Selçuklu sultanlarının da bu manastırı ziyaret edip rahiplere bağışta bulunduğu rivayet edilmektedir.⁸²

Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan, Haçlılarla olan sert mücadelesine rağmen, Türk geleneğine sadık kalarak Hristiyanlara karşı merhamet ve hoşgörüsünü devam ettirmiştir. Bu nedenle, Malatya'nın ilk kuşatması sırasında şehirdeki Süryani Hristiyanlar, liderleri Gabriel'i görevden alarak Kılıç Arslan'ın yönetimini tercih etmişlerdir.⁸³ Dönemin tanığı Urfalı Matheos, Kılıç Arslan'ı her yönüyle iyi huylu ve sevecen biri olarak tanımlar ve ölümünün Hristiyanlar arasında bile büyük bir yas oluşturduğunu belirtir.⁸⁴ Yukarıda belirtildiği gibi Süryanî Mihael, II. Kılıç Arslan ile de yakın bir kişisel ilişkiye sahipti. Kılıç Arslan zaman zaman onu ziyaret eder, bilginleriyle birlikte din üzerine sohbetler yapar ve Mihael'e mektuplar gönderirdi. Mihael ise, Türklerin Bizans'a karşı kazandıkları zaferlerden neredeyse bir Hristiyan olarak memnuniyet duyacak kadar olumlu bir bakışa sahipti. Çağının en kültürlü kişilerinden biri olan ve farklı kiliseleri birleştirme eğilimiyle tanınan Mihael'in bu tutumu oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca Mar Bar-Sauma Manastırı ile Malatya Katedrali'ni baştan sona onartmayı başarmış, kendisi ve cemaati için önemli bir vergi affı da sağlamıştır. Mar Bar-Sauma Manastırı ile Malatya, uzun süre Süryanî manastır kültürünün önemli merkezleri olarak varlıklarını sürdürmüş, Mihael'den önce Deniş Bar Salibi, sonrasında ise Monofizit geleneğin en önemli bilginlerinden Bar Hebraeus burada yaşamıştır.⁸⁵ Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi örneğinde olduğu gibi, Selçuklu Anadolu'sunda kiliselerin rahatlıkla inşa edilebildiği, bu kiliselerin tamir edilebildiği ve fresklerle süslenebildiği görülmektedir. Ayrıca, kişilerin gelir ve mülklerini istedikleri şekilde kullanabildikleri, din adamları ve yapı ustalarının Bizans İmparatorluğu ile bağlantılarını kesmeyip sürdürdükleri; tüm bunların ise bölgedeki egemen güç olan Selçuklu Devleti'nin izin ve onayıyla mümkün olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶

Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası", 3/146.

⁷⁹ Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vekâinâmesi (1042-1195) II*, 264 Bayram, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları", 83.

⁸⁰ Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 163.

⁸¹ Refik Turan, "XIII. Yüzyıl Anadolu Buhranı ve Ayakta Kalan Güçler", *Erdem* 8/23 (04 Ocak 1996), 535.

⁸² Türkmen, "Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası", 3/135.

⁸³ Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler", 174.

⁸⁴ Urfalı, *Vekâinâme*, 231.

⁸⁵ Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, 212-213.

⁸⁶ Nazlı Altunsoy, "Türkiye Selçukluları Gayrimüslim Politikalarını Dönemin Kiliseleri Üzerinden Okuma ve Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 7 (31 Aralık 2022), 62.

d. Türkiye Selçuklularının Yahudilerle İlişkileri

Gerek Büyük Selçuklu gerekse Türkiye Selçuklu dönemlerinde, gayrimüslim halka karşı müsamahalı bir yönetim anlayışının benimsendiği görülmektedir. Özellikle Büyük Selçuklular devrinde Yahudilerin bu müsamahadan önemli ölçüde faydalandıkları ve malî ile siyasi alanlarda etkili bir konuma ulaştıkları anlaşılmaktadır. Türkiye Selçukluları döneminde de, din ayrımı gözetilmeksizin tüm halka eşit muamele yapıldığı bilinmektedir.⁸⁷ Örneğin XIII. yüzyıl Türkiye'sinde Selçuklu Devleti muhtesibinin görevleri arasında gayrimüslimlerin kıyafetlerine ilişkin özel bir denetim bulunmamaktaydı. Bu da, Müslüman olmayanlara yönelik giyim-kuşam veya davranış açısından ayırt edici bir uygulamanın söz konusu olmadığını göstermektedir.⁸⁸

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'nun güney kesimleri ile Çukurova bölgesine seyahat eden Wilbrand von Oldenburg, bu bölgelerin Ermenilerin hâkimiyetinde bulunduğunu, Yahudi nüfusunun ise neredeyse hiç görülmediğini belirtmiştir.⁸⁹ Kayhan, “Nâsır-ı Husrev'in Kudüs'ten söz ederken, Bizans döneminde Hristiyanlar ve Yahudilerin buradaki kilise ve havraları her yıl ziyaret ettiklerini” belirtmektedir. Bu durum, Türklerin Anadolu'ya gelişinden önce bölgede belirli bir Yahudi topluluğunun var olduğunu göstermektedir.⁹⁰ Yahudiler, Selçuklu Anadolu'sunda özellikle finansal hizmetlerde ve değerli eşya ticaretinde uzmanlaşmışlardı. Bu alanlardaki bilgi birikimleri ve uluslararası bağlantıları, Selçuklu ekonomisi için büyük önem taşımaktaydı. Büyük ticaret merkezleri olan Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerde Yahudi tüccarların ve sarrafların aktif olduğu bilinmektedir. Yahudilerin Selçuklu şehirlerindeki durumu Hristiyanlardan farklıydı. Yahudi cemaatleri, genellikle kendi mahallelerinde yaşamakla birlikte, Müslüman ve diğer Hristiyan topluluklarla ticari ve sosyal ilişkiler kurmuşlardı. Özellikle büyük şehirlerdeki çarşılar ve pazarlar, farklı inançlardan insanların bir araya geldiği, kültürel alışverişin yaşandığı yerlerdi. Özellikle Konya, Antalya, Sinop ve Sivas gibi milletlerarası ticaret yollarının kesiştiği şehirlerde belirli sayıda bulunuyorlardı. Öyle ki, Konya'da Yahudi nüfusu bir mahalle oluşturacak kadar yoğundu.⁹¹ Konya, Antalya, Sinop ve Sivas gibi ticaret merkezlerinde belirli sayıda Yahudi yaşıyordu.⁹² Anadolu'da Yahudi nüfusunun az olduğu düşünüldüğünde, Konya dışında Alanya'daki Yahudi varlığı dikkat çekici bir durumdur. Farklı toplulukların uğrak yeri olan Sinop'ta ise Yahudi varlığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır.⁹³ Cahen'e göre, sarayın Konya'da bulunması, bazı Yahudileri buraya çekmiş olmalıdır. Ancak günümüze ulaşabilen bilgiler sınırlı olup yalnızca Mevlânâ döneminde Konya'daki Yahudi mahallesinde bir hahamın bulunduğu ve burada şarap temin edilebildiği bilinmektedir. Bizans döneminde Anadolu'nun iç kesimlerinde Yahudi nüfusu az iken Antalya'da bazı Yahudilerin yaşadığı, Selçuklular döneminde de burada kalmaya devam ettikleri görülmektedir. Sivas'taki Yahudi varlığına dair net bilgi yoktur. Aksaray'da onlarla ilgili bazı olumsuz izlenimler olsa da, doğrudan ilişki kurulduğu belirtilmemiştir.⁹⁴ Cahen başka bir tespitinde, Alanya'da Türkler, Yahudiler ve Greklerin ayrı mahallelerde oturduğunu belirtmiştir. Bu durum, her şehirde aynı yerleşim düzeninin olmadığını göstermektedir. Buna mukabil yazar, Konya'da bir Ermeni meyhanesinden söz edilse de, bir mahalle ayırımından bahsedilmediğini “o dönemlerde böyle bir ayrışma yaygın değildi”, şeklinde dile

⁸⁷ İlhan Türkmen, “Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 3/129.

⁸⁸ Hüseyin Kayhan, “Selçuklular Devrinde Yahudiler”, *Selçuklular Devrinde Yahudiler*, ed. Mustafa Kulu, 2018, 218.

⁸⁹ Kayhan, “Selçuklular Devrinde Yahudiler”, 215.

⁹⁰ Kayhan, “Selçuklular Devrinde Yahudiler”, 214-215.

⁹¹ Ocak, *İslam'ın Ayak İzleri*, 22.

⁹² Ocak, *İslam'ın Ayak İzleri*, 158.

⁹³ Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, 192.

⁹⁴ Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, 213.

getirmektedir⁹⁵ Özellikle büyük ticaret merkezlerinde, liman şehirlerinde ve başkent Konya'da Yahudi tüccarlar ve zanaatkarlar yaşamaktaydı. Selçuklu idaresi altında Yahudiler de diğer gayrimüslimler gibi zımmî statüsünde olup, cizye karşılığında can ve mal güvenlikleri garanti altına alınmıştı. Anadolu'daki Yahudi toplulukları üzerine spesifik Selçuklu dönemi kaynakları sınırlı olsa da, genel Orta Doğu bağlamında bu durumun geçerli olduğu kabul edilir. Konya Altun-aba Vakfiye'sinde yer alan unsurlar arasında Yahudilerin de zikredilmiş olması, dönemin sosyal ve ekonomik yapısına ışık tutmaktadır. Bu durum, Yahudi topluluklarının söz konusu dönemde ticari faaliyetler amacıyla Anadolu'nun büyük şehirlerinde yerleşik olduklarına dair mevcut tarihî kayıtlarla da örtüşmektedir. Dolayısıyla, vakfiyede Yahudilere yapılan atıf, yalnızca belgenin muhtevasını değil, aynı zamanda dönemin çokkültürlü kent yaşamını ve ticaretin etnik çeşitliliğini yansıtan önemli bir göstergedir.⁹⁶ Aynı vakfiyenin, Yahudi, Hristiyan ve Mecusi kökenli olup sonradan İslam dinine geçen bireylerin temel ihtiyaçlarının -yiyecek, giyecek ve ayakkabı gibi- karşılanmasını, ayrıca bu kişilerden erkek olanlarının sünnet edilmelerini ve namaz kılacak düzeyde Kur'an-ı Kerim öğrenmelerini zorunlu kıldığı görülmektedir.⁹⁷ Ayrıca İbn Battuta, seyahati sırasında uğradığı Antalya'da Yahudilere ait özel yerleşim alanları da bulunduğunu, bu bölgelerin de yüksek duvarlarla çevrili olduğunu kaydetmiştir.⁹⁸

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu'daki yükselişiyle birlikte, bölgede varlığını sürdüren Yahudi toplulukları da yeni yönetimle etkileşime girmiştir. Yahudiler, diğer gayrimüslim tebaalar gibi zımmî statüsüne tabi tutulmuşlar ancak özellikle ekonomik alandaki uzmanlıkları nedeniyle Selçuklu döneminde özel bir konuma sahip olmuşlardır. Selçukluların sağladığı geniş imkânlar ve huzurlu yaşam ortamı, gayrimüslim nüfusun artmasına ve bu toplulukların cemaat olarak gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Özellikle Yahudiler, Orta Doğu'daki varlıklarını bu sayede sürdürebilmişlerdir. Nitekim Hristiyanların aksine, Yahudilerin sığınabilecek başka ülkeleri yoktu ve Hristiyan dünyasındaki katı bağnazlık karşısında İslam ülkelerini tercih etmek zorunda kalmışlardır.⁹⁹ Yahudiler de diğer gayrimüslimler gibi cizye ödemekle yükümlüydüler ve askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı. Bu statü, onlara devletin koruması altında yaşama hakkı tanırken, toplumsal hiyerarşide Müslümanların altında bir konumda yer almalarına işaret ediyordu.

Türkiye Selçuklu yönetimi, Yahudi cemaatlerinin havralarına ve dinî kurumlarına dokunmamış, onların dinî ibadetlerini serbestçe yerine getirmelerine izin vermiştir. Bununla birlikte devletin mevcut gayrimüslim ibadethanelerinin korunmasına yönelik genel bir müsamaha politikası izlediği bilinmektedir. Bu durum, Yahudilerin kendi inançlarını ve ritüellerini sürdürebilmeleri için temel bir güvence sağlamıştır. Yahudi cemaati, hahamları ve diğer dinî liderleri aracılığıyla kendi iç işlerini (dinî eğitim, evlilik, miras vb.) yönetme özerkliğine sahipti. Selçuklu Devleti, bu iç işleyişe doğrudan müdahale etmemiştir. Bu durum, Yahudi topluluklarının kendi gelenek ve hukuklarını korumalarına imkân tanımıştır. Konya'daki Yahudi cemaatinin bir sinagogu ve dinî yaşamlarını sürdürdükleri kurumları olduğu düşünülmektedir. Dönem kaynaklarında Yahudi dinî yapılarının yıkıldığına dair bir bilgi olmaması, genel koruma politikasını destekler niteliktedir. Eflakî'nin, Mevlânâ'nın cenaze törenine Müslümanlarla birlikte Yahudilerin, Hristiyanların ve diğer tüm milletlerden, farklı din ve devlet mensupları orada hazır bulunduklarını, her birinin kendi geleneğine uygun şekilde, ellerinde kutsal kitaplarıyla önde yürüyüp Zebur, Tevrat ve İncil'den ayetler okuyarak

⁹⁵ Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, 192.

⁹⁶ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 313; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken, 2008), 368; Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, 192.

⁹⁷ Faik Serdar Alçın, "Şemseddin Altun-Aba ve Vakıf Eserleri", *Konya Kitabı XVIII-Konya Vakıfları* (Konya: Konya Ticaret Odası, 2021), 1/123.

⁹⁸ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 1/403.

⁹⁹ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, 251.

yüksek sesle ağıtlar yaktıklarından bahsetmesi¹⁰⁰ Konya'da yaşayan Yahudiler gibi diğer gayrimüslim halkın Türk yönetimi ve ahalisinden memnuniyet duyduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu'daki gayrimüslim topluluklarla ilişkilerini tarihsel, sosyo-kültürel, ekonomik ve hukukî çerçevede çok yönlü olarak ele aldığımız bu çalışmada bu ilişkilerin salt “hoşgörü” gibi tek boyutlu bir kavramla açıklanamayacak kadar karmaşık ve pragmatik bir karakter taşıdığını ortaya koymaya çalıştık. Selçukluların gayrimüslimlerle kurduğu ilişkiler, yalnızca İslam hukukunun öngördüğü zımmî statüsünün uygulamalarından ibaret değildir, aksine dönemin dinamikleri içinde şekillenen ve çok dinli bir toplumu birlikte yaşatmayı amaçlayan esnek bir yönetim anlayışı ile harmanlanmıştır. Böyle olunca, Türkiye Selçuklularının gayrimüslim politikalarını selefi olan Büyük Selçuklu Devleti'nin politikalarının devamı olarak görmek icap eder.

Selçuklu idaresi, Bizans İmparatorluğu'ndan devralınan Anadolu coğrafyasında Hristiyan, Yahudi ve diğer etnik-dini toplulukları bir arada barındıran bir demografik yapı ile karşı karşıyaydı. Bu yapı, Selçuklulara tek bir dinî kimliği önceleyen bir tahakküm modeli yerine, yerel gerçekliklere duyarlı, düzen ve üretkenliği önceleyen bir yönetim anlayışını dayatmıştır. Özellikle zımmî statüsü çerçevesinde can ve mal güvenliği, dinî özgürlük, yargı bağımsızlığı ve ekonomik faaliyet serbestliği gibi hakların tanınması, söz konusu yönetim rasyonelitesinin önemli unsurlarındandır.

Selçuklu sultanları, toplumsal huzurun ve ekonomik refahın sürekliliği için gayrimüslim tebaanın içyapısını korumaya ve bu toplulukları doğrudan baskılamamaya özen göstermiştir. Rumlar, Ermeniler, Süryanîler ve Yahudiler kendi ibadethanelerini, dinî liderlerini ve toplumsal kurumlarını muhafaza edebilmiş, şehir yaşamında, ticarete ve zanaat alanlarında önemli roller üstlenebilmişlerdir. Selçuklu Devleti'nin müsamahalı ve pragmatik politikası, bu grupların hem kendi kimliklerini sürdürmelerine hem de Selçuklu toplumsal dokusuna entegre olmalarına olanak tanımıştır. Ancak bu ilişkiler mutlak bir eşitlik ya da modern anlamda seküler bir vatandaşlık sistemine dayanmamaktadır. Zımmî statüsünün doğası gereği gayrimüslimlerin askerî hizmetten muaf tutulmaları karşılığında cizye ödemekle yükümlü kılınmaları, hukuki olarak Müslümanlardan daha alt bir konumda yer almaları ve bazı kamusal alanlara katılımda kısıtlamalara tabi tutulmaları, bu sistemin sınırlarını da ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Selçuklu dönemi hoşgörüsü, idealize edilmiş bir çokkültürlülük anlayışıyla birlikte dönemin şartlarına uygun rasyonel ve esnek bir yönetim refleksinin ürünüdür.

Selçuklu yönetiminin farklı gayrimüslim topluluklara yaklaşımı da yeknesak değildir. Yahudiler, ekonomik kabiliyetleri dolayısıyla daha çok ticaret merkezlerinde yer alırken, Süryanîler ve Ermeniler, özellikle dinî ve entelektüel üretim alanlarında, taşra yapısında daha etkin roller üstlenmişlerdir. Rumlar ise, demografik yoğunlukları nedeniyle hem şehirlerde hem de kırsalda günlük yaşamın her alanında Müslümanlarla etkileşim içindedir. Bu farklılıklar, Selçuklu hoşgörüsünün topluluklara göre esneklik gösterdiğini, aynı zamanda bu ilişkilerin karşılıklı fayda ve güven ilkeleri üzerinden kurulduğunu göstermektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin müsamahaya dayalı yönetim tarzı, zamanla Anadolu'nun toplumsal yapısına derinlemesine etki etmiş, bir arada yaşama kültürünün temelini atmıştır. Mevlânâ

¹⁰⁰ Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri II*, 2/60.

Büyük Selçuklu Devleti'nin İzinde Müsamaha ve Mülk: Türkiye Selçuklularının Gayrimüslim

ve çevresinin Rum, Ermeni ve Yahudi müridlerle olan ilişkileri, Eflâkî'nin aktardığı diyaloglar, manastır ve kiliselerin korunması, hatta kimi zaman restore edilmesi yönündeki uygulamalar, bu kültürel etkileşimin yalnızca yönetsel değil, bireysel düzeyde de yaşandığını göstermektedir.

Türkiye Selçukluları döneminde gayrimüslimlerle kurulan ilişkiler, klasik “İslam hoşgörüsü” tanımının ötesine geçerek, tarihî, hukuki, ekonomik ve toplumsal boyutların kesişiminde şekillenmiş çok katmanlı bir model sunmaktadır. Bu model, günümüz çokkültürlü yönetim tartışmalarına da tarihsel bir örnek teşkil edebilecek niteliktedir. Türkiye Selçukluları'nın sağladığı bu tarihsel deneyim, hem İslam siyaset düşüncesinin esnekliğini hem de Anadolu'nun kültürel çeşitliliğinin köklü geçmişini anlamak açısından önemlidir.

Author Contributions / Yazarların Katkısı:	Author / Yazar 1
Conceptualization (CRediT 1) / Araştırmanın Tasarımı	%100
Data Curation (CRediT 2) / Veri Toplanması /	%100
Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)/ Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama	%100
Writing (CRediT 12-13) / Makalenin Yazımı	%100
Writing – Review & Editing (CRediT 14) / Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi	%100

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi I.* çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.
- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi II.* Çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1950.
- Akkuş, Mustafa - Çelik, Burak. "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Dönemi Konya Vakıfları". *Konya Kitabı XVIII-Konya Vakıfları*. Konya: Konya Ticaret Odası, 2021.
- Aktaş, Yasemin. "Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 11/36 (20 Eylül 2023), 416-439. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1317447>
- Alçın, Faik Serdar. "Şemseddin Altun-Aba ve Vakıf Eserleri". *Konya Kitabı XVIII-Konya Vakıfları*. Konya: Konya Ticaret Odası, 2021.
- Altunsoy, Nazlı. *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*. Kırklareli Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Altunsoy, Nazlı. "Türkiye Selçukluları Gayrimüslim Politikalarını Dönemin Kiliseleri Üzerinden Okuma ve Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 7 (31 Aralık 2022), 49-65. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.23>
- Ayan, Ergin. "Türkiye Selçukluları'nda Köle Emirler (I) 'Mübârizeddin Çavlı'". *Karadeniz (Black Sea-Çernoye More) Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2010).
- Bayram, Mikail. "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (1994), 79-92.
- Bedirhan, Yaşar - Atçeken, Zeki. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2. Basım, 2012.
- Cahen, Claude. *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*. çev. Yıldız Moran. İstanbul: e Yayınları, 1979.
- Çelik, Mehmet. "Süryaniler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/175. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Çiftcioğlu, İsmail. "Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikleri". *Journal of World of Turks* 5/1 (2013).
- Duman, Kübra - Kapanşahin, Muhittin. "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Rum Kökenli Melikeler". *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları dergisi* 2/1 (24 Mart 2023), 1-19. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7764630>
- Eflakî, Ahmed. *Âriflerin Menkıbeleri I.* çev. Tahsin Yazıcı. 2 Cilt. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Eflâkî, Ahmed. *Âriflerin Menkıbeleri II.* çev. Tahsin Yazıcı. 2 Cilt. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Ersan, Mehmet. *Türkiye Selçukluları Zamanında Ermeniler*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Gordlevski, V. *Anadolu Selçuklu Devleti*. çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, 1988.
- Gökhan, İlyas. "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasî İlişkiler". *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 1/2 (21 Kasım 2012), 70-108.
- Güneş, İbrahim. "Türkiye Selçukluları'nın Malî Düzeni Hakkında Bir Değerlendirme". *Mukaddime* 15/2 (27 Kasım 2024), 310-329. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.1497074>
- İbn Battuta. *İbn Battuta Seyahatnamesi I.* çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1. Basım, 1972.
- Karakas, Selim. *Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.-XIII. Yüzyıllar)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Kaya, Remzi. "Ehl-i Kitap". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/516. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Kayhan, Hüseyin. "Selçuklular Devrinde Yahudiler". *Selçuklular Devrinde Yahudiler*. ed. Mustafa Kulu, 2018.
- Kemaloğlu, Muhammet. "Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/7 (2012).
- Koca, Salim. *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Kommena, Anna. *Alexiad – Malazgirt'in Sonrası: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi*. çev. Bilge Umar. İstanbul, İnkılâp Kitabevi., 1996.
- Köprülü, Fuat. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Basım, 1991.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 8. Basım, 2013.
- Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Bazı Menakıbnamelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidarlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü". *Osmanlı Araştırmaları* 02/02 (1981).
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Orta Çağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Odabaşı, Zehra. "Emir Celaleddin Karatay ve Karatay Medresesi". *Konya Kitabı XVIII-Konya Vakıfları*. Konya: Konya Ticaret Odası, 2021.
- Ögel, Semra. *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*. İstanbul: Akbank Yayınları, 1994.
- Peacock, A.S.C. *Selçuklu Devletinin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)*. çev. Zeynep Rona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Polo, Marko. *Marko Polo Seyahatnamesi I.* İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts.
- Sağlık, Muzaffer. *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşuna Dair Meseleler*. Ankara: Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Büyük Selçuklu Devleti'nin İzinde Müsamaha ve Mülk: Türkiye Selçuklularının Gayrimüslim

- Süryani Mihail. Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi II (1042–1195). Çev. Hrant D. Andreasyan. Basılmamış çeviri, Türk Tarih Kurumu Arşivi, 1944.
- Turan, Osman. *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken, 19. Basım, 2008.
- Turan, Refik. “XIII. Yüzyıl Anadolu Buhranı ve Ayakta Kalan Güçler”. *Erdem* 8/23 (04 Ocak 1996), 529-540.
- Türkmen, İlhan. “Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Urfalı, Mateos. *Vekâyinâme*. çev. Hrant D. Andreasyan. Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 1987.
- Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. London: University of California Press, 1971.
- Yasa, Azize Aktaş. “Anadolu Selçukluları Döneminde Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri”. *Erdem* 8/23 (1996).
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: Akşam Matbaası, 1934.